

**Антирелігійна політика
більшовиків на
Волині-Житомирщині
у 1920 – 1930-х роках**

Віктор Бернацький
Сергій Жилюк
Валерій Шеретюк

Віктор Бернацький
Сергій Жилюк
Валерій Шеретюк

**Антирелігійна політика більшовиків
на Волині-Житомирщині
у 1920 – 1930-х роках**

Рівне
О. Зень
2017

УДК 94(477.81)
ББК 63.3 (4Укр – 4Рів)
Б 51

Рекомендовано до друку Вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № 12 від 29 грудня 2016 р.)

Рецензенти:

- Бараи В. К.** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;
- Гон М. М.** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету;
- Щугаєва Л. М.** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету;

Бернацький В. Р.

Антирелігійна політика більшовиків на Волині-Житомирщині у 1920 – 1930-х роках : монографія / В. Р. Бернацький, С. І. Жилюк, В. М. Шеретюк. – Рівне : О. Зень, 2017. – 260 с.

ISBN 978-617-601-197-2

У монографії на основі широкого кола джерел, передусім архівних документів, відображено основні напрями, форми і методи антирелігійної політики більшовиків на Волині-Житомирщині в 1920 – 1930-х рр., досліджено етноконфесійну структуру та суспільно-релігійні настрої населення краю.

УДК 94(477.81)
ББК 63.3 (4Укр – 4Рів)

ISBN 978-617-601-197-2

© Бернацький В. Р., Жилюк С. І.,
Шеретюк В. М., 2017

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
Вступ	5
Розділ 1.	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	
1.1. Ступінь наукової розробки проблеми	12
1.2. Джерельна база дослідження	31
Розділ 2.	
ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНА РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ТА ПРОПАГАНДИСТСЬКИЙ АСПЕКТИ	
2.1. Діяльність місцевих органів влади у реалізації більшовицької моделі державно-церковних відносин	44
2.2. Антирелігійна пропаганда на Волині-Житомирщині: основні напрями, методи, форми роботи.....	58
Розділ 3.	
КОНФЕСІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ- ЖИТОМИРЩИНИ ТА СФЕРИ ВПЛИВУ РЕЛІГІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ	
3.1. Характеристика релігійних об'єднань	76
3.2. Позиції православних віруючих в умовах церковного розділення .	95
3.3. Поширення сектантського руху та проблема його ідентифікації..	107
Розділ 4.	
РЕПРЕСІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ ПРОТИ РЕЛІГІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ ТА НАСТРОЇ ВІРУЮЧОГО НАСЕЛЕННЯ	
4.1. Репресії проти духовенства і віруючих: характер та масштаби 1920 – 1930-х рр.	118
4.2. Закриття культових споруд як засіб ліквідації матеріальної бази церкви	138
4.3. Суспільно-релігійна активність населення у 1920-х рр.....	146
4.4. Суспільні та релігійні вияви антирадянських настроїв населення у 1930-х рр.....	157
ВИСНОВКИ.....	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	177
ДОДАТКИ.....	213

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АВБМР – Архівне відділення Бердичівської міської ради
- АСД – Адвентисти сьомого дня
- ВАК – Всеукраїнська антирелігійна комісія
- ВУСЄХ – Всеукраїнський союз євангельських християн
- ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
- ДАЖО – Державний архів Житомирської області
- ДПУ – Державне політичне управління
- ЄХБ – Євангельські християни баптисти
- НКЮ – Народний комісаріат юстиції
- ОПК – Окружний партійний комітет
- ОРСБ – Округова рада Спілки безвірників
- НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
- РКЦ – Римо-католицька церква
- РПК – Районний партійний комітет
- РПЦ – Російська православна церква
- СВБ – Спілка воєвничих безвірників
- УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
- УПБ – Український Православний Благовісник
- ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії більшовиків України
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
- ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ
- ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
- ХСВ – Християни євангельської віри (п'ятидесятники)

ВСТУП

Досліджувана проблема має значний науковий інтерес. Хоча питання партійно-державної релігійної політики, діяльності окремих конфесій чи церков, карально-репресивних заходів влади щодо віруючого населення 1920 – 1930-х рр. досить змістовно висвітлені у науковій історико-релігієзнавчій літературі, однак ступінь розроблення теми залишається недостатнім. У багатьох працях зарубіжних і вітчизняних вчених означені питання розкривають переважно у всеукраїнському контексті. Між тим, регіональна специфіка суспільно-релігійних змін, вивчення якої значною мірою поглиблює трансформаційні характеристики, ще не знайшла належного наукового розв'язання. Звернення до історичного досвіду етноконфесійного життя Волині-Житомирщини у 1920 – 1930-х рр. виправдане тим, що в цьому регіоні, де поряд з православними традиційно міцні позиції займали поляки-католики, євреї-юдеї, німці-лютерани, однаково виразно проявилися як фактори впливу релігійних об'єднань на національне та соціальне становище різних народів, так і політики більшовицького режиму щодо українців та національних меншин. У зв'язку з цим, потреба у наукових краєзнавчих роботах цілком очевидна.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початку 1920-х рр. до завершення «великого терору» 1937 – 1938 рр. Нижня межа обумовлена утвердженням більшовицької влади та розгортанням антирелігійної політики у регіоні, а верхня – остаточним знищенням інституційних форм діяльності релігійних об'єднань та масовими репресіями проти духовенства і віруючих.

Територіальні межі дослідження визначені сучасними кордонами Житомирської області, населенні пункти якої в процесі адміністративно-територіальних змін 1920 – 1930-х рр. перебували у складі Волинської губернії, Бердичівського, Волинського, Коростенського округів, Вінницької та Київської областей.

Враховуючи стан наукової розробки досліджуваної проблеми, особливості її джерельної бази, об'єкт-предметну сферу та визначені

завдання відповідно мети, теоретичне підґрунтя монографії розглядається в площині новітніх тенденцій розвитку історичної науки. У вітчизняній науці ці тенденції виразно проявляються, з одного боку, у накопиченні певного фактичного матеріалу для висвітлення малодосліджених тем, а з іншого – у пошуку нових методологічних підходів, інструментарію, аргументації, особливо у тих випадках, коли постає необхідність конкретизації та вивірення вже загалом вирішених наукових проблем у всеукраїнському контексті при появі ґрунтовних досліджень локального рівня.

Теоретично-методологічну основу монографії становить конструктивістська методологія як провідна засада дослідження. Разом з тим, широко використовується позитивістська методологія, вагомість і значущість потенціалу якої, за оцінкою А.Киридон, ще не вичерпана [217, с. 652]. Такий підхід зумовлений тим, що найбільші релігійні об'єднання Волині-Житомирщини 1920 – 1930-х рр., які досліджуються, мали виразно етноконфесійний характер: православні – переважно українці, католики – переважно поляки, юдеї – євреї, лютерани – німці і т.п. Інші релігійні групи формували громади сектантського типу (молокани, духобори, хлисти тощо). Всі вони, поділяючись за національними та релігійними ознаками на «своїх» і «чужих», залишались в просторі соціокультурної дистанції і більшою чи меншою мірою складали проблему (поняття) «національної ідентичності» [183, с. 42].

У цьому аспекті дослідження вважаємо за доцільне застосування концепції «уявлених спільнот» Б.Андерсона, що реалізовано в роботі при з'ясуванні структурних розмежувань, функціональності етноконфесійних спільнот методами соціології і статистики. Використання позитивістського підходу в дискурсі «фактографічно орієнтованої історії» виправдане необхідністю активного залучення аналізу документу. Йдеться передусім не про нагромадження нових фактів чи актуалізацію великої кількості архівних джерел при висвітленні «білих плям», наприклад діяльності молокан, корнійців, духоборів тощо на Волині-Житомирщині, а про врахування походження джерела та його трактування, коли доволі важливим

потребу осмислення саме контексту фіксованих подій. Відповідно, в частині використання комплексу документів різних за походженням і видом, в роботі застосовується метод архівної евристики. Попри те, що деякі питання монографії розглядаються під кутом зору позитивістсько-фактологічного підходу, цілісність конструктивістської методології забезпечується включенням окремих епізодів, подій, характеристик у процес формування та реалізації всього спектру партійно-державної релігійної політики більшовицького режиму 1920 – 1930-х рр. [183, с. 42].

У висвітленні загальних тенденцій партійно-державної релігійної політики більшовицького режиму та суспільно-релігійних змін 1920 – 1930-х рр. на Волині-Житомирщині важливе значення мали концепція державно-церковних/конфесійних відносин або тричленна структура «держава-церква-суспільство», парадигма якої переосмислена у площині реалій радянського суспільства А.Киридон [256]. На макро-рівні ця концепція реалізована шляхом використання базових фундаментальних праць А.Киридон, О.Ігнатуші, С.Жилюка, які розробили проблематику партійно-державної релігійної політики у напрямках православної церковного розділення, атеїзації суспільства, масових репресій проти духовенства і віруючих, з одного боку, а з іншого – осмислили характер міжцерковних відносин. На мікро-рівні всеукраїнський контекст означених питань поглиблюється дослідженням етноконфесійної та/чи суспільно-релігійної ситуації Волино-Житомирського регіону, яка (ситуація) поповнюється інформацією про окремі релігійні групи, локалізовані в межах одного або кількох населених пунктів. Таким чином, поєднання елементів макро-, мікро-, і локальної історії, стало ще одним із методологічних прийомів, який було використано в роботі та зrealізовано методами аналізу і синтезу, періодизації, системно-структурним методом [183, с. 43].

Упровадження соціального дискурсу у площині «державно-церква-суспільство» зумовило застосування концепції «нової соціальної історії», яка, за визначенням деяких вітчизняних та зарубіжних істориків, є найбільш продуктивною при розгляді

релігійних спільнот локального рівня, створення колективних портретів і відтворення біографій конкретних постатей. Наприклад, російські вчені С.Белобородов, О.Костров, О.Попова та ін. обґрунтували теорію регіональності старообрядницького світу. Зокрема, С.Белобородов обстоює твердження, що історик повинен розглядати передусім локальні процеси, вивчати історичні явища на мікро-рівні, а потім на цій основі підніматись до вищих рівнів пізнання. Методологічні підходи вище зазначених вчених були реалізовані при вивченні безпосередньо старообрядницьких громад на Волині-Житомирщині.

Одним із факторів у виборі напряму та специфіки досліджень стали теоретично-концептуальні здобутки французької «Школи Анналів», які у свій час запровадили категорію ментальність в історико-антропологічних розробках, біографістику та тринарну систему – «культура-соціум-економіка», акцентували увагу на колективній та індивідуальній свідомості в історичному процесі, соціальній історії ментальностей. Користуючись теоретичними напрацюваннями представників різних поколінь «Школи Анналів», в монографії простежена трансформація етноконфесійних спільнот та окремих релігійних громад/груп, яка проявлялася в зміні ментальних пріоритетів, складових повсякденності, взаємодії із державними інституціями, в особистісних стосунках.

Відтворення колективних портретів релігійних спільнот вимагало характеристик як окремих церковних лідерів, так і їхніх послідовників. У цьому зв'язку при застосуванні просопографічного методу впродовж досліджуваного періоду простежується життя, діяльність та трагічна доля православних владик Степана Орлика, Олександра Чекановського, деяких пересічних вірян різних конфесій. Такий підхід дозволив із високою мірою вірогідності відтворити позицію/поведінку духовенства і віруючих Волино-Житомирського регіону у 1920 – 1930-х рр.

Звертаючи увагу на застереження А.Киридон, що «світським історикам здебільшого бракує знань канонів церкви... для пояснення спонукальних мотивів поведінки служителів церкви, внутрішніх

процесі розвитку церкви [247, с. 647], у з'ясуванні міжцерковних привокланих суперечностей щодо канонічності/неканонічності церковного статусу (переважно між обновленською та автокефальною церквами) в роботі використано теоретико-методологічні напрацювання з означеної проблеми С.Жилюка [229]. Наприклад, виникнення громад УАПЦ на Волині-Житомирщині розглядається у площині прагнення місцевої української громади мати свою церкву. Апелювання до канонічності з боку противників автокефального руху мало маніпулятивний характер, оскільки у канонічному праві не існує канону про спосіб утворення автокефальної церкви.

Усвідомлюючи, що теоретико-практичне значення наукової роботи визначається також належним рівнем розробки її понятійно-категоріального апарату, автори при використанні термінів враховували застереження, висловлені стосовно цієї проблеми провідними вченими. Зокрема, вони зазначають, що нерідко ігнорування етимології, семантики, недбале використання термінів та понять призводить до руйнації структури понятійно-категоріального апарату як методологічного інструментарію, а це у практичній площині не дає можливості виробити чітких критеріїв, принципів, концепцій, парадигм дослідження, які в термінологічному відношенні базуються на певних визначеннях. У цьому зв'язку методологічно неправильно під одним незмінним визначенням «державно-церковні відносини» розкривати, наприклад, і глибокий ступінь інтеграції держави і церкви (у цьому випадку доцільно використовувати термін «симіодія» у значенні обопільних інтересів), і характер одностороннього антагоністичного відношення держави до церкви як державну (антирелігійну) політику; або під незмінним визначенням «антирелігійна кампанія» висвітлювати нетотожні за змістом поняття антиклерикальна політика, антицерковна діяльність, атеїзація суспільства тощо [228, с. 52]. Так само, внаслідок формального відношення до етимології або помилкового застосування термінів «конфесія» і «церква», як синонімів, в літературі з'являються нелогічні вирази на зразок «релігійні конфесії», «православні

конфесії». Оскільки основне значення терміну «конфесія» – віросповідання, а православне віросповідання єдине, цілком очевидно, що потрібно вживати вираз «православні церкви»; інакше нівелюються такі смислоутворюючі поняття як різні церкви християнських конфесій, різні церкви православної конфесії тощо [228, с. 53].

Вище викладені застереження щодо використання понятійно-категоріального апарату були враховані при висвітленні питань партійно-державної релігійної політики, внутрішньо-конфесійного життя, міжцерковних відносин. Між тим, терміни «молокани», «духобори», «хлисти», «корніївці» та ін., якими позначаються ще не ідентифіковані в історичній науці релігійні течії 1920-х рр., в монографії спеціально не розкриваються, а використовуються відповідно тенденційного означення їх в літературі та архівних джерелах як громада/група сектантського типу.

Зрештою, спектр проблем, охоплених дослідженням на межі сфер наукових інтересів історії України, соціальної історії, релігієзнавства, етнополітичних студій, обумовив застосування полідисциплінарної методології [183, с. 46].

Вивчення науково-теоретичних напрацювань (теорій, концепцій, ідей) зарубіжними та вітчизняними вченими, комплексне застосування різних методологічних підходів і методів як безпосередньо дослідницького інструментарію, спонукало до написання тексту монографії з прагненням відтворити максимально реалістичну картину суспільно-релігійних змін на Волині-Житомирщині упродовж 1920 – 1930-х рр. Разом із тим, вважаємо за необхідне зауважити, що ця проблематика потребує подальшого наукового розроблення, передусім у площині міжконфесійних відносин, у тому числі на побутовому рівні сімейно-родинних стосунків; внутрішньоконфесійного життя та/чи обрядово-культової практики різних релігійних об'єднань; адаптації віруючих до нових політичних та соціальних умов; віднайдення та аналізу статистичних матеріалів по Волинському округу тощо.

Коллективна монографія написана на основі наукових досліджень С. Жилюка, зокрема праці «Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Волині-Житомирщини) у 20–30-х роках ХХ ст.: архівні документи та матеріали», залучення нових документальних даних та дисертаційної роботи В. Бернацького «Релігійні об'єднання Волині-Житомирщини в умовах більшовицького режиму 1920 – 1930-х рр.», виконаної під науковим керівництвом В. Шеретюка.